

І. Терлюк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. історичних наук, доц.,
кафедри історії держави і права

ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ ФОРМАЦІЙ (1917–1921 рр.): ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ

© Терлюк І., 2016

Досліджується законодавчий аспект правової політики українських національних державних формацій 1917–1921 рр. у сфері праці. Наголошується на тому, що фактор праці як один із соціально-економічних чинників у процесі формування й еволюції правової політики українських національних урядів був контроверсійним, а сама “трудова” політика – малоефективною. Наводиться думка, що законодавче регулювання трудових відносин, яке поєднувалося зі спробами вирішити правовими засобами численні соціальні проблеми, започаткувало українське національне трудове й соціальне законодавство; недооцінка проблем законодавчого врегулювання трудових відносин певною мірою спричинилася до втрати українцями власної національної державності.

Ключові слова: трудові відносини, законодавство про працю, робітниче законодавство, Українська Центральна Рада, УНР, Директорія УНР, “Українська Держава”, ЗУНР.

И. Терлюк

ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФОРМАЦИЙ (1917–1921 гг.): ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Исследуется законодательный аспект правовой политики украинских национальных государственных формаций 1917–1921 гг. в области труда. Подчеркивается, что фактор труда как один из социально-экономических факторов в процессе формирования и эволюции правовой политики украинских национальных правительств, был противоречивым, а сама “трудова” политика – малоэффективной. Проводится мысль, что законодательное урегулирование трудовых отношений, которое сочеталось с попытками решить правовыми средствами многочисленные социальные проблемы, положило начало украинскому национальному трудовому и социальному законодательству, а недооценка проблем законодательного регулирования трудовых отношений в определенной степени стала причиной потери украинцами собственной национальной государственности.

Ключевые слова: трудовые отношения, законодательство о труде, рабочее законодательство, Украинская Центральная Рада, УНР, Директорія УНР, “Украинская Держава”, ЗУНР.

LABOUR RELATIONS IN THE CONTEXT OF REGULATORY POLICY OF UKRAINIAN NATIONAL PUBLIC FORMATIONS (1917–1921): LEGISLATIVE ASPECT

We study the legislative aspect of the legal policy of the Ukrainian national state formations of 1917-1921 in the sphere of labour. It is noted that the labour factor of as one of the socio-economic factors in the formation and evolution of Ukrainian legal policy of national governments was controversial and the “labour” policy itself was ineffective. The idea that the legislative regulation of labour relations, combined with the attempts to solve the legal means many social problems, launched a Ukrainian national labour and social legislation; underestimation of the problems of legal regulation of labour relations to some extent contributed to the loss of Ukrainian own national state.

Key words: labour relations, labour law, workers’ legislation, the Ukrainian Central Council, the UPR Directory UNR, “Ukrainian State”, ZUNR.

Постановка проблеми. Досягнення відповідного рівня правового регулювання трудових відносин у сучасних умовах передбачає вироблення чіткої концепції реформування трудового законодавства, яка б відповідала інтересам захисту прав найманих працівників та враховувала б інтереси роботодавців у державі. У цьому сенсі суспільством неоднозначно сприймається Трудовий кодекс України, прийнятий Верховною Радою у першому читанні. Так, викликають занепокоєння питання унормування робочого часу, визначення власне самого поняття “робочий час”, його видів, тривалості тощо. Ефективність правового вирішення цих та інших проблемних питань у сфері праці лежить, зокрема, у площині вивчення і запозичення досвіду країн ЄС і обов’язкового врахування власної правової спадщини, можливо і відповідного досвіду законотворення українських національних державних формацій 1917–1921 рр.

Аналіз дослідження проблеми. Очевидною сьогодні є доволі масивна та ґрунтовна історіографія українських національних державних формацій 1917–1921 рр., з-поміж яких прямо чи опосередковано знайшла своє відображення й проблематика тогочасних трудових відносин та законодавства про працю. Насамперед йдеться про праці “чистих” істориків (Б. Андрусишин, В. Верстюк, П. Гай-Нижник, М. Литвин, С. Макарчук та ін.). Окремі ґрунтовні комплексні дослідження, що розглядають українські державотворчі процеси 1917–1921 рр., створені істориками права. Серед останніх варто назвати праці Ю. Шемшученка, О. Копиленка, В. Кульчицького, О. Мироненка, В. Рум’янцева, Б. Тищика, О. Шевченка, І. Усенка. Крім того, заслуговують на особливу увагу наукові здобутки І. Копайгора, О. Олійника та ін. Однак попри широку історіографію означена проблема лише формально та поверхнево виглядає більш знайомою, аніж опрацьованою та зрозумілою.

Мета роботи – простежити особливості законодавчого регулювання трудових відносин в українських національних державних формаціях 1917–1921 рр.; визначити місце чинника праці як одного з найважливіших соціально-економічних чинників у процесі формування й еволюції правової політики українських національних урядів.

Виклад основного матеріалу. З утворенням у березні 1917 р. Української Центральної Ради (далі – УЦР) усі питання, пов’язані з регулюванням трудових відносин в Україні, перебували у компетенції місцевих органів російського Тимчасового уряду – комісаріатів Міністерства праці. Таку ситуацію пояснюють тим, що Центральна Рада була пов’язана угодами з Тимчасовим урядом щодо утримання органів влади в Україні від вирішення нагальних питань соціально-економічного устрою аж до скликання Установчих Зборів [6, с. 86].

Ані суха констатація проблеми щодо необхідності негайного упорядкування праці “робітництва в Українській Народній Республіці” [4, с. 67], що уперше висловлювалася у III Універсалі, ані ухвалення на межі 1917–1918 рр. низки законів у сфері трудових відносин, покликаних вирішити проблему, як ось закон “Про робітничі комітети” (28 листопада 1917 р.), а з початку 1918 р. – закони “Про біржі праці”, “Про місцеві комісаріати праці”, “Про примирюючі камери”, “Про зміну Положення про забезпечення робітників на випадок хвороби” [7, с. 79] тощо, не виконували основного завдання УЦР у сфері соціально-економічного урегулювання – створення такого законодавства, яке б надійно застерігало суспільство від соціальних потрясінь і конфронтації [6, с. 88]. А досягнення цього складного завдання передбачало вирішення в законодавчий спосіб низки проблемних і актуальних питань із царини урегулювання як трудових відносин, так і соціального забезпечення. Серед них найвагомішими були питання ліквідації безробіття, тривалості та особливостей робочого дня для різних категорій населення, пенсійного забезпечення, урегулювання трудових конфліктів тощо. І першим у новітню добу законодавчим актом, яким очільники української влади комплексно намагалися виконати зазначені вище завдання, а відтак визначалися основи правової політики Української держави у сфері трудових відносин, вважаємо Закон Центральної Ради “Про восьмигодинний робочий день” [див.: 10, с. 134–137].

Варто наголосити, що цей закон, прийнятий 25 січня 1918 р., набрав чинності після публікації у “Вістнику Ради народних міністрів УНР” від 1 лютого того самого року. За своєю дією він поширювався на усі підприємства, що користувалися найманою працею незалежно від розміру та власника. Закон став найрадикальнішим законодавчим актом, що стосувався широких верств трудового населення. А також, – попри свою назву, – не тільки визначав тривалість робочого часу, але й багатьма своїми положеннями стосувався вирішення трудових конфліктів, охорони праці й соціального захисту. На нашу думку, зазначені обставини дають підстави стверджувати, що з його появою було започатковане українське національне трудове й соціальне законодавство [7, с. 77], а з ширшого погляду – визначено перспективні напрями розвитку робітничого й промислового законодавства.

По-перше, згідно із законом, в Україні у законодавчому порядку встановлювався не лише 8-годинний робочий день, а й 48-годинний робочий тиждень. Усі неділі визнавалися обов’язковими вихідними днями. Крім того, встановлювалось аж 17 святкових днів. Закон зобов’язував власників та керівників підприємств протягом робочого дня, але не пізніше, ніж через 6 годин від початку роботи, встановлювати перерву (1–2 години) для відпочинку та їжі (у нічний час – від 21-ї до 6-ї год – перерви могли бути скорочені до півгодинних), тобто загальна тривалість робочого дня з перервами не повинна була перевищувати 10 годин.

Під час роботи у денний час найменша тривалість недільного або святкового відпочинку встановлювалась 42 год, а у другій–третьій змінах – 30 год. У безперервних виробничих циклах ця тривалість могла знижуватись до 24 год, а зайнятим у праці у недільні та святкові дні повинен був встановлюватися вихідний у будь-який інший день тижня.

Допоміжні спеціальності (ремонтники, водопровідники, електрики, пожежні, вартові тощо) могли залучатися до праці у будь-який час, однак за згодою між робітниками і фабричною інспекцією та за умови, що загальна тривалість робочих годин за дві доби поспіль не перевищуватиме 20 год, а під час аварій – 24 год. Такій категорії робітників передбачалось також надавати добовий вихідний день не менше чотири рази на місяць. На шкідливих виробництвах, список яких визначався окремо, робочий час міг скорочуватись.

Детально регламентувались понаднормові роботи, які оплачувались у подвійному розмірі (до них могли залучатися тільки чоловіки віком старше 18 років за згодою фабричної інспекції або інспекторів праці у чітко зазначених випадках). Тривалість понаднормових робіт не могла перевищувати чотири години з розрахунку на дві доби. Причому відступ від цих правил допускався за згодою робітничих організацій або окремих робітників.

По-друге, суворо охоронялася праця неповнолітніх та жінок. Не допускалося наймання до праці на підприємства дітей до 14 років. До того ж на шкідливих виробництвах не могли працювати підлітки до 15 років. Для юнаків та дівчат від 14 до 18 років встановлювався 6-годинний робочий

день. Їх також заборонялося залучати до праці у нічні зміни та до понаднормових і підземних робіт. Останнє положення поширювалося також на усіх жінок, незалежно від їхнього віку.

Винні у порушенні закону повинні були притягатися до суду. У майбутньому закон передбачав створення національної Головної ради праці, на яку, судячи з деяких його статей, покладали реалізацію державної політики у цій сфері. А тим часом ці функції мало виконувати т. зв. *Головне присутствіє* (тобто управління – *І.Т.*) *фабричних та гірнзаводських справ* у м. Києві.

По-третє, Закон про восьмигодинний робочий день був найяскравішим виявом *сутності соціальної та робітничої політики* (курсив наш – *І.Т.*), яку хоч і повільно, але цілеспрямовано проводила Центральна Рада. Перші кроки цієї політики пройшли апробацію в умовах загострення проблеми безробіття, коли з метою надання роботи усім бажаним, а також реалізації можливості повернутися в Україну тим, хто мешкав за її межами, при УЦР почало функціонувати *Бюро праці* (травень 1917 р.). Одним із заходів боротьби з безробіттям тодішнє Генеральне секретарство праці вважало негайне звільнення військовополонених і заміну їх праці працею безробітних. Ці питання повинні були вирішувати комісії з представників секретарства праці, Центрального бюро професійних спілок, Рад робітничих депутатів, Центральної ради фабрично-заводських комітетів та міські біржі праці.

Друга за хронологічним порядком українська національна державна формація за новітнього часу – “Українська Держава” (Гетьманат) Павла Скоропадського – ґрунтувався на цілком відмінних ідеологічних засадах національного державотворення. У їх основу була покладена повага до “приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації” [4, с. 82]. Зазначена обставина, на нашу думку, відповідно налаштовувала законодавця на вирішення питань соціально-економічної сфери, відтак безпосередньо впливала на урядову політику правового регулювання трудових відносин. А складність, кризовий характер тодішніх соціально-економічних умов надавали суперечливого характеру “трудовій” політиці гетьманського уряду.

З одного боку, уже у першому правовому акті – “Грамоті до всього українського народу” (29 квітня 1918 р.) – гетьман серед іншого обіцяв “твердо” забезпечити права робітничого класу. А особливу увагу звернути “на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі за виключно тяжких умов, ні на один час не кидали своєї відповідальної праці” [4, с. 83]. 10 травня 1918 р. уряд гетьмана, фактично відразу після сформування, оголосив, що усі “...справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати рідний промисел, всі стрінуть підтримку й поміч Правительства, а професійні союзи, на скільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признанням” [3, с. 204]. А згодом, всього через кілька днів, окремим *Обіжником* (розпорядженням – *І.Т.*) від Міністерства праці (13 травня 1918 р.) залишалося чинним усе робітниче законодавство Тимчасового уряду й Центральної Ради, якщо воно не було скасовано урядом Української Держави [9, с. 80].

Проте, з іншого боку, оголошена гетьманом боротьба із т. зв. “соціалістичними експериментами Центральної Ради” мала наслідком фактичне скасування її законодавства щодо робітництва і промисловості. Так, уже 17 серпня 1918 р. був прийнятий “*Закон про зміни і доповнення у законі про 8-годинний робочий день від 25 січня 1918 р.*”, яким пропонувалося “для задоволення потреб державних чи громадських установ або підприємств, що мають загальнодержавне значіння” дозволити відступ від вимог низки статей закону УЦР [9, с. 242]. На практиці це нове положення фактично означало ліквідацію 8-годинного робочого дня й збільшення його до 12 годин. Окрім того, власники повернутих підприємств вдавалися до *локаутів*, тобто тимчасової зупинки роботи підприємства або істотного скорочення обсягів його виробництва з одночасним припиненням виплати заробітної плати працівникам. Унаслідок таких дій зростала кількість безробітних, й створювалось сприятливе підґрунтя для виникнення нових соціальних конфліктів. Тому попри зусилля гетьманської влади виробити у сфері регулювання трудових відносин таке гнучке законодавство, яке б могло досягти прийнятного компромісу між полярними соціальними силами – трудящими верствами, їх професійними організаціями та підприємцями, і що, важливо, – до певної міри попереджало б потенційні соціальні вибухи, то досягти цього новітньому українському Гетьманату не вдалося.

Директорія, або “Друга” УНР, з якою пов’язується третя з початку ХХ ст. спроба українців розбудувати свою національну державність щодо регулювання трудових відносин, намагалася продовжувати політику “Першої” УНР.

Загальні засади програми Директорії УНР з урегулювання трудових відносин були викладені у її першій Декларації (26 грудня 1918 р.) [2, с. 391–394]. Документ фактично пропонував анулювати усі закони й постанови Гетьманату у сфері праці. Як результат – на початку 1919 р. Міністерство праці Директорії розробило проект закону про фабрично-заводські комітети, за яким на фабриках і заводах проголошувалося встановлення державного робітничого контролю, й фактично перестала гарантуватися приватна власність. Також був розроблений план першочергової допомоги безробітним, а також розглянуто питання про трудові конфлікти, що виникали у результаті закриття багатьох промислових підприємств. Готувалися також законодавчі акти, що мали на меті поліпшити охорону праці й дотримання 8-годинного робочого дня на промислових підприємствах [7, с. 192]. Саме такі принципи робітничої політики Директорії у січні 1919 р. загалом підтвердив Трудовий Конгрес [1, с. 34].

Згодом спеціально для розроблення нового законодавства про працю при уряді Директорії була створена Законодавча комісія, до складу якої увійшли представники професійних спілок. Комісія розробила, а уряд прийняв цілу низку законів з організації виробництва, боротьби з безробіттям, з охорони праці, соціального страхування тощо [1, с. 35]. Проф. Б. Андрусишин зауважує, що й Міністерство праці Директорії УНР розробило низку законів у сфері регулювання трудових відносин. Серед таких, зокрема, є законодавчі акти про страхування від безробіття, про промислові суди, про Головну та Районні палати праці, Головну і Районні страхові компанії, державний контроль над промисловістю тощо [1, с. 36].

За спостереженням історика права, відомого дослідника законодавства про працю в Україні О. Олійника, у певний час уся законодавча робота Директорії у сфері трудових та соціальних відносин перебувала під впливом аналогічного законодавства радянського режиму. На його думку, про це, зокрема, свідчить те, що законодавчо регулюючи діяльність новостворених Рад соціального забезпечення, насамперед Головної Ради, уряд використовував досвід організації та діяльності *советської* Народної ради соціального забезпечення, створеної ще Постановою РНК УСРР від 6 березня 1918 р. [6, с. 92]. До того ж, як приклад такого рецептованого від радянсько-більшовицького режиму у Україні доби “воєнного комунізму” законотворення, наведемо прийнятий 17 серпня 1919 р. “Закон про трудову повинність громадян УНР”, впровадження якого у життя доручалося міністру внутрішніх справ. Зазначеним законом для громадян УНР “...без різниці пола, у віці від 18 до 45 літ включно” “для обслуговування ріжних потреб фронту й тилу армії” встановлювалася “загальна або частинна (обмежена щодо місцевості, віку мобілізуємих, професії, фаху тощо) мобілізація по трудовій повинності” [2, с. 559–562].

Однак попри усі законодавчі зусилля Директорії у сфері регулювання трудових відносин доводиться констатувати, що її реальна “трудова” політика через об’єктивні й суб’єктивні причини мала скоріше декларативний, аніж практичний характер. У будь-якому разі втілити Директорії свої численні задуми, у т.ч. й у сфері праці, не вдалося через стрімке просування більшовицьких військ углиб України.

Подібна ситуація склалася й у ЗУНР. В “Українській республіці галичан” [5] робітничим законодавством був також встановлений 8-годинний робочий день, контроль над виробництвом тощо. Однак, як наголошують дослідники, вирішення цих наболілих проблем було запізним, а прийняті закони загалом недосконалими, а то й половинчастими (не були націоналізовані великі промислові підприємства) [8, с. 384]. Нарешті, фактичну їх реалізацію відкладено до закінчення війни і скликання Союму.

Висновки. Побіжний аналіз правової політики різних українських державних формацій 1917–1921 рр. у сфері регулювання трудових відносин дає змогу зробити такі висновки.

По-перше, для усіх національних урядів революційної України характерним було прагнення налагодити сферу праці, щоб досягти соціального компромісу й застерегтись від ймовірних

соціальних потрясінь і конфронтації. Звідси похідним процесом у законодавчому регулюванні українськими національними формаціями трудових відносин стали спроби вирішити численні соціальні проблеми засобами правового регулювання. На нашу думку, це мало своїм наслідком започаткування у новітній час не лише українського національного трудового, але й соціального законодавства.

По-друге, законодавча діяльність українських урядів 1917–1921 рр. у сфері праці була доволі контроверсійною. Насамперед це зумовлювалося пріоритетом у державному будівництві ідеологічних чинників, що полягали у прагненні проводити соціально-економічні перетворення як в інтересах більшості соціальних верств українського народу, так й значно вужчих соціальних груп. У другому випадку політика у сфері регулювання трудових відносин не знаходила підтримки у тих, на кого вона була спрямована, більше того, викликала різке несприйняття її широкими трудящими верствами суспільства (наприклад, у Гетьманаті П. Скоропадського).

По-третє, політика українських урядів у сфері праці у 1917–1921 рр. була малоефективною. Це зумовлювалося пріоритетом поточних військово-стратегічних завдань, що фактично чи не в усіх українських державних формаціях означало відкладення реалізації фактично усіх доленосних рішень у сфері трудових відносин до закінчення війни. Таке нехтування вирішенням актуальних соціальних проблем об'єктивно призводило до недооцінки гострих проблем ефективного законодавчого урегулювання трудових відносин. А це було одним із чинників падіння українських національних державних формацій революційної доби під тиском зовнішніх і внутрішніх ворожих сил.

1. Андрусишин Б. І. *Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук.* – К., 1997. – 44 с. 2. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матер.: у 2-х т., 3-х ч.* – Т. 2 / упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 744 с. 3. *Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923 рр.: у 2-х т.: док.-наук. вид. / упоряд.: К. Ю. Галушко.* – К.: Темпора, 2002. – 352 с. 4. *Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України.* – К., 1992. – 272 с. 5. *Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук.* – Львів: Світ, 1997. – 192 с. 6. *Олійник О. М. Розвиток робітничого законодавства та органів регулювання трудових відносин у період діяльності українських урядів (1917–1920 рр.) // О. М. Олійник // Вісник НГУ “ХПІ”, 2013. – № 61 (1034). – С. 84–93.* 7. *Терлюк І. Я. Національне українське державотворення 1917–1921 рр.: історико-правовий нарис: навч. посіб. / І. Я. Терлюк.* – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2007. – 260 с. 8. *Тицик Б. Й. Західно-Українська народна республіка (1918–1923): історія держави і права / Б. Й. Тицик.* – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с. 9. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): документи і матеріали: у 2 т. / ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Н. Маковська, Т. Осташко, Р. Пиріг; упор.: Р. Пиріг (кер.), О. Бойко, А. Гриценко, О. Кудлай, О. Лупандін, Н. Маковська, Т. Осташко, О. Щусь; НАН України; Інститут історії України; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.* – Т. 2. – К.: Темпора, 2015. – XX + 412 с. 10. *Українська Центральна Рада: документи і матеріали; у 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упор.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устищенко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева; НАН України; Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.* – К.: Наука, 1997. – 424 с.

REFERENCES

1. *Andrusyshyn B. I. Robitnycha polityka ukrayins'kykh uryadiv (1917-1920 rr.): avtoref. dys...doktora ist. nauk.* – K., 1997. – 44 s. 2. *Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi*

Narodnoyi Respubliki. Lystopad 1918 lystopad 1920 pp.: Dok. i materialy. U 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh. Tom 2 / Uporyad.: V. Verstyuk (kerivnyk) ta in. K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2006. 744 s.

3. Doroshenko D. I. *Istoriya Ukrayiny, 1917–1923 rr. V 2-kh t.: Dokumental'no-naukove vydannya / Uporyad.: K. Yu. Halushko. – K.: Tempora, 2002. 352 s.*

4. *Konstytutsiyni akty Ukrayiny 1917-1920. Nevidomi konstytutsiyni Ukrayiny. – K., 1992. – 272 s.*

5. Makarchuk S. A. *Ukrayins'ka Respublika halychan. Narysy pro ZUNR / S. A. Makarchuk. – L'viv: Svit, 1997. – 192 s.*

6. Oliynyk O. M. *Rozvytok robotnychoho zakonodavstva ta orhaniv rehulyuvannya trudovykh vidnosyn u period diyal'nosti ukrayins'kykh uryadiv (1917–1920 rr.) // O. M. Oliynyk // Visnyk NTU “KhPI”. 2013. # 61 (1034). – S. 84–93.*

7. Terlyuk I. Ya. *Natsional'ne ukrayins'ke derzhavotvorennya 1917–1921 rr.: istoryko-pravovyy narys. Navchal'nyy posibnyk / I. Ya. Terlyuk. – L'viv: Vyd-vo Tarasa Soroky, 2007. 260 s.*

8. Tyshchuk B. Y. *Zakhidno Ukrayins'ka narodna respublika (1918–1923): istorya derzhavy i prava / B. Y. Tyshchuk. – L'viv: Triada plyus, 2004. – 392 s.*

9. *Ukrayins'ka Derzhava (kviten' – hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy. U 2 t. / Red. kol.: V. Verstyuk (vidp. red.), O. Boyko, N. Makovs'ka, T. Ostashko, R. Pyrih; Uporyadn.: R. Pyrih (kerivn.), O. Boyko, A. Hrytsenko, O. Kudlay, O. Lupandin, N. Makovs'ka, T. Ostashko, O. Shchus'. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny; Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny. – T. 2. – K.: Tempora, 2015. – XKh + 412 s.*

10. *Ukrayins'ka Tsentral'na rada: Dokumenty i materialy. U 2 t. – T. 2: 10 hrudnya 1917 r. – 29 kvitnya 1918 r. / Uporyadn.: V. F. Verstyuk (kerivnyk), O. D. Boyko, Yu. M. Hamrets'kyy, H. M. Mykhaylychenko, A. P. Ohins'ka, T. S. Ostashko, V. M. Ustymenko, Ye. P. Shatalina, O. Y. Shchus', L. V. Yakovlyeva; Red. kol.: V. A. Smoliy (vidp. red.), V. F. Verstyuk (zast. vidp. red.), Yu. M. Hamrets'kyy, B. V. Ivanenko, Yu. Yu. Kondufor, S. V. Kul'chyts'kyy, Ye. P. Shatalina, O. Y. Shchus', L. V. Yakovlyeva. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny. – K.: Nauk. dumka, 1997. – 424 s.*